

BOAS PRÁCTICAS PSICOPEDAGÓXICAS PARA A EDUCACIÓN VOCAL E DO CANTO NA INFANCIA: ESTUDO DE CASOS EN DOUS PROGRAMAS DE REFERENCIA INTERNACIONAL

Resumo estendido en galego

Título da tese:

Boas prácticas psicopedagógicas para a educación vocal e do canto na infancia: estudo de casos en dous programas de referencia internacional

Dirección da tese:

Dr. Miguel Ángel Zabalza Beraza e Dra. Carol Jean Gillanders

Doutoranda: Lucía Casal de la Fuente (luciadafonte@gmail.com)

Facultade de Ciencias da Educación - Universidade de Santiago de Compostela

Acceso directo á tese orixinal, escrita en lingua galega:

Casal de la Fuente, Lucía (2019). *Boas prácticas psicopedagógicas para a educación vocal e do canto na infancia: estudo de casos en dous programas de referencia internacional* (doctoral dissertation). Universidade de Santiago de Compostela.

<https://www.educacion.gob.es/teseo/mostrarRef.do?ref=1824960>

<http://hdl.handle.net/10347/23285>

Introdución

Diferentes estudos levados a cabo na Galiza apuntan a que o profesorado de educación infantil e primaria nesta comunidade autónoma non está preparado para tratar cos contidos curriculares que implican a voz e o canto. A oferta en ámbolos ámbitos formal e non formal en cidades como Santiago de Compostela non inclúe espazos nin tempos para a educación vocal dende a dupla óptica da innovación e da equidade. Por un lado, educar as voces e o canto das crianzas demanda atopar enfoques innovadores que conecten cos intereses destas, xa que a técnica vocal está marcada pola súa abstracción. Ademais, debido a motivos evolutivos, non se debe abordar do mesmo xeito que se fai coas persoas adultas. Por outro lado, a música é un arte distintivo e intrínseco ao ser humano que fai parte do “dereito á educación” que nos asiste. Aquí reside tamén a lóxica da equidade educativa, tratando de evitar tornar as habilidades musicais que deberan pertencer a todas as persoas en patrimonio de só unhas poucas (mesmo se son as mellores); pois fará as nosas vidas máis ricas e prazenteiras. Dentro do marco da educación para a saúde, a educación vocal é parte das calidades das persoas que merecen ser preservadas.

Para mellorar o estado da arte relativo á educación vocal e do canto na infancia, decidín estudar boas prácticas educativas levadas a cabo en programas nacionais de canto, co fin de poder transferilas á miña comunidade. Esta investigación pretende seguir a liña reclamada por institucións prestixiosas como a UNESCO, o BIE, o BIDDH, ou o Consello de Europa, que

declaran que a visibilidade de exemplos de boas prácticas é necesaria para inspirar políticas educativas.

O **marco teórico** divídese en tres capítulos diferentes.

O primeiro chámase **“As boas prácticas educativas na infancia”**, e trata o concepto epistemolóxico de “práctica” e a súa concepción na educación e no ensino. Nel expónse tamén unha revisión das concepcións do ensino a través da historia (dende o modelo de transmisión ás ecoloxías de aprendizaxe), con foco especial na relación entre as concepcións e as crenzas docentes. Abórdase así mesmo o concepto “boas prácticas”, estudando a súa definición até a súa elevación social, a conceptualización de “praxe” de Paulo Freire. Igualmente, examínanse as liñas de investigación educativa na infancia -dentro das cales se atopa a investigación en boas prácticas educativas-, e expóñense algunhas propostas para identificar, visibilizar, e transferir boas prácticas.

O segundo capítulo leva por título **“O valor da educación vocal e do canto na formación das persoas”** e discute o desenvolvemento vocal nos seres humanos (con foco particular na infancia), algunhas notas históricas sobre a educación vocal, a importancia do canto e da canción na educación infantil, e os desafíos aos que o profesorado debe enfrontarse cando ensina educación vocal e do canto a crianzas. Adicionalmente, destácase que a educación vocal e o canto é un tema curricular transversal: refírome á educación vocal e ao papel que as escolas xogan na prevención para o benestar das crianzas, onde as artes toman un papel central, especialmente en vinculación coa educación emocional. A formación inicial e continua do profesorado, o rol que o canto ocupou nas diferentes etapas históricas, e as aproximacións psicopedagóxicas que se asumiron dende o canto son tamén temas que se recollen. Detállanse inclusive as posibilidades para a educación vocal e do canto que se poden achar fóra das escolas, e finalízase insistindo nos beneficios da educación das nosas voces e do exercicio do canto.

No terceiro capítulo, **“Boas prácticas en educación vocal e do canto na infancia”**, mergúllome nas particularidades das boas prácticas neste ámbito, subliñando a relevancia da creación de ambientes de aprendizaxe ricos, e tomando en consideración algúns achegamentos que a investigación confirmou como útiles para salvar algúns desafíos que o profesorado debe encarar. Estudáronse tamén as boas prácticas no canto en grupo, e a distinción de dous elementos que, na miña opinión, deberan ser intrínsecos á educación vocal e do canto: a innovación e a equidade. En primeiro lugar, analizo a innovación (como factor educativo), explorando conceptos como a “creatividade” ou a “indagación didáctica”, así como diferentes iniciativas innovadoras que promocionan o canto en Europa. Despois, examino a equidade (como factor social) dende a inspección de conceptos como a “diversificación de oportunidades” e a “educación inclusiva” até algunhas iniciativas que promoven a educación musical e o canto coa equidade como eixo vertebrador. Para finalizar, establezo a relación de características que abarcan a innovación e a equidade na promoción do canto, as súas consideracións educativas, e algunhas reflexións finais sobre o significado de investigar sobre boas prácticas en educación vocal e do canto.

Esta tese articúlase en **tres dimensiones**, dende as cales se establecen as sete preguntas de investigación.

Dimensión 1: A educación vocal como factor clave na educación para a saúde na infancia

Hoxe en día sabemos que existe unha alta probabilidade de que a metade da poboación mundial sufra disfonía ou trastornos vocais ao menos unha vez na vida. Para as persoas cuxa profesión demanda o uso vocal constante (como o profesorado), o risco é moito maior.

Tradicionalmente, a educación vocal non foi unha prioridade nin na formación inicial nin continua do profesorado (realidade que parece non ter cambiado), sendo só ligada á educación musical. Emporiso, demostrouse que o canto e a canción son uns recursos transversais moi útiles para o ensino de calquera materia. Ademais, o exercicio do canto probou ser capaz de xerar unha serie de beneficios de alto valor, especialmente para a saúde do ser humano. Pero debemos ter en consideración que a forma en que o profesorado fala e canta supón un modelo para o seu alumnado. É por iso que debemos examinar as súas prácticas e as posibilidades formativas que ten á súa disposición, dado que a investigación sobre o tema advirte que tanto o profesorado como o alumnado sofren, cada vez máis, de disfonías. E as consecuencias dos problemas vocais sinalan non só problemas físicos senón tamén psicolóxicos e emocionais, como desequilibrios na autoestima e limitacións na participación. Encadrando a educación vocal na educación para a saúde, tema curricular transversal no que traballar dende a escola, preguntome:

1a. Cal é a conexión entre a educación da voz e a educación para a saúde?

1b. Como pasar da educación vocal á educación do canto para contribuír á educación para a saúde?

Para responder a estas preguntas botamos man da literatura existente, a través da reflexividade, para suxerir unha aproximación que encadra a educación vocal e do canto nun dos temas transversais do currículo sobre os que a escola se debe ocupar: a educación para a saúde.

Dimensión 2: As boas prácticas como modelo para o deseño de programas e actividades que garantan calidade, innovación, equidade, e efectividade

As escolas deben impulsar prácticas musicais activas a través do uso da voz, das posibilidades sonoras, e do movemento do corpo, pero a investigación informa que existe unha falta de estudos sobre como a educación vocal e do canto está sendo ensinada. Aquí reside a necesidade de emprender investigacións sobre boas prácticas para que poidamos contar con exemplos que iluminen as características da formación que o profesorado realmente necesita. Non obstante, esta formación non debera só estar centrada na técnica vocal, senón tamén en modos de facela accesible a todas as crianzas, independentemente das súas capacidades e contexto sociocultural. Nesta liña, as escolas son o escenario ideal no que ofrecer e garantir oportunidades para acceder a certas actividades, posto que todas as crianzas deben asistir á escola. É por iso que un programa nacional con base nas escolas pode beneficiar a máis crianzas que en calquera outro lugar.

Para definir os exemplos de boas prácticas docentes sobre este tema, a recolección de datos levouse a cabo en dous países con programas nacionais de canto: Arxentina e Inglaterra, polo que optei por un estudo de casos múltiple e transversal. Estes países foron tamén escollidos porque os programas tiñan a súa base nas escolas, eran de acceso gratuíto para o alumnado, eran financiados polos gobernos, eran planeados baixo un forte corpo de coñecemento pedagóxico, e tiñan demostrado un amplo repertorio de beneficios para quen participaba neles. Usando a técnica da bóla de neve e o xuízo experto, acadiei unha mostra non probabilística de 15 persoas informantes.

- O primeiro estudo de caso levouse a cabo en 2015 en Bos Aires. A experta que informou sobre boas prácticas foi a profesora Analía Bas, expresidenta da sección arxentina do FLADEM. As prácticas foron observadas en coros do *Programa Nacional de Orquestras y Coros para el Bicentenario*, que está activo dende o ano 2010. Observei a práctica de 5 docentes en 11 sesións, e entrevistei a fondo a unha delas. Tamén capturei un exemplo de boas prácticas nunha fin de semana formativa intensiva tanto para docentes como para crianzas na rexión de Río Negro, baseada no uso dun coro piloto infantil.

- O segundo estudo de caso tivo lugar en 2016 en Londres. O meu informante principal foi o profesor Graham Welch, experto en pedagogía vocal. El derivoume a persoal do *Sing Up Programme* -do que el mesmo fora avaliador- para seleccionar profesorado sobresaínte que tiña participado do programa. *Sing Up* estivo activo entre os anos 2007 e 2012, existindo na actualidade como unha organización que ofrece recursos didácticos para a educación vocal e o canto. Observei a práctica de 3 docentes, tamén en 11 sesións, e entrevistei a unha delas. Adicionalmente, entrevistei á administradora e á asesora musical (que tamén traballara para o *Sing Up Programme*) do *World Voice Programme*, unha iniciativa do *British Council*.

A investigación sobre as formas de ensinar estipula que a práctica docente constrúese sobre as crenzas e experiencias do profesorado, onde a formación adquire un peso relevante. As tres primeiras preguntas de investigación vencelladas á segunda dimensión están relacionadas con docentes que, baixo opinión experta, son consideradas como seren “exemplo de boas prácticas” en educación vocal e do canto, e a última vincúlase coa xestión de programas nacionais de canto.

2a. Cales son os trazos máis singulares das traxectorias e das crenzas sobre prácticas docentes que posúe o profesorado exemplo de boas prácticas en educación vocal e do canto na infancia?

Para responder a esta pregunta usei os datos provenientes das transcricións exhaustivas das entrevistas feitas a dúas docentes (unha por caso) indicadas por expertas como exemplos de “boas prácticas”.

2b. Cales son as características das boas prácticas na formación vocal e do canto do profesorado de educación infantil e primaria?

Para responder a esta cuestión usei os datos tirados das transcricións profundas de todas as actividades levadas a cabo na fin de semana formativa intensiva para docentes e crianzas do programa arxentino. As capacitadoras destas xornadas foron tamén indicadas como exemplos de “boas prácticas” en educación vocal e do canto con crianzas.

2c. Cales son as características das boas prácticas na didáctica da educación vocal e do canto na infancia?

Para contestar a esta cuestión usei a información derivada das transcricións minuciosas de catro sesións en escolas (dous por estudo de caso, escollidas intencionalmente para que ilustrasen a maior variedade de exercicios posible) lideradas por profesoras sinaladas polas expertas como seren exemplo de “boas prácticas”.

Para esta pregunta específica usei métodos mixtos, un deseño imbuído CUALcuan. Despois de facer as observacións nas escolas (de carácter participante cando se me permitiu a gravación audiovisual, e de carácter non participante onde só se me permitiu gravar en audio as sesións), e despois de gravar tanto en audio como en vídeo as sesións, transcribinas e rexistrei a duración de cada exercicio. Cada un dos exercicios foi despois etiquetado cun nome e clasificado dentro de diferentes actividades¹. Para esta categorización establecín previamente categorías *etic* ou tiradas da literatura (como exercicios de relaxación e de respiración), mentres que as outras que máis adiante especificaremos emerxeron dos datos (sendo estas as categorías *emic* ou extraídas dos datos da propia investigación). Na lóxica da teoría fundamentada, todas as novas categorías emerxentes foron determinadas a través do

¹ Por exemplo, un exercicio que consistía en contar un conto coa voz e co corpo (pero sen usar palabras, só sons onomatopéicos e xestos) foi chamado “Contando historias con onomatopeas”, e foi clasificado dentro das actividades de queceamento vocal, que á súa vez se encadraron baixo o “ámbito de traballo” identificado como “Fonación”.

método comparativo constante, o que significa que todas as categorías foron suxeitas a un proceso continuo de mellora durante toda a investigación. As categorías tamén pasaron por procesos de substrución e redución para a súa clasificación e organización xerárquica. Mentres tanto, os números froito da cuantificación do tempo dedicado a cada exercicio complementaron as categorías nas que os exercicios foron clasificados, e foron procesados co programa de follas de cálculo Excel.

2d. Cales son as peculiaridades da planificación de boas prácticas dos programas nacionais de canto para unha organización e xestión eficaz?

Para responder a esta pregunta valínme da información da transcripción da entrevista levada a cabo no *British Council* coa administradora e a asesora musical do *World Voice Programme*.

En relación ás entrevistas, debo recalcar que, despois da transcripción, os textos foron sometidos a un proceso de codificación co programa MAXQDA. Isto permitíume identificar as regras e crenzas pedagóxicas de cada unha das docentes, e os elementos clave para organizar e xestionar un programa nacional de canto. Todas estas ideas foron apoiadas cos *verbatim*s ou extractos apañados directamente das transcripcións, o que engadiu validez ao estudo. É importante subliñar que malia que o groso dos resultados é exposto en primeiro lugar en cada estudo de caso (Capítulo 6 para Arxentina, e Capítulo 7 para Inglaterra), a resposta a estas preguntas e as conclusións fúndense nun conglomerado que engloba as características das prácticas examinadas en ámbolos estudos de caso.

Dimensión 3: A creación dun proxecto psicopedagóxico de educación vocal e canto inclusivo, innovador, e equitativo

Unha vez estudadas as oportunidades para a educación vocal e do canto en Santiago de Compostela, atopei que a provisión educativa non é nin equitativa nin innovadora. Posto que é máis efectivo intervir na infancia que noutras etapas vitais para reducir as desigualdades, comecei un proxecto piloto chamado “Voces Ledas” con sede nun colexio de infantil e primaria co fin de estudar os procesos de transferencia e adaptación das boas prácticas estudadas a un contexto diverso, así como para innovar nalgúns aspectos dos seus elementos. A actividade foi gratuíta para todo o alumnado que desexou unirse, sen probas de admisión. Considerando que a habilidade cantora se desenvolve en contextos ricos, non queríamos que ningunha crianza quedase fóra do proxecto por non pasar a proba. De feito, para min a selección é o camiño do día a día, e o filtro é, en realidade, natural, posto que xeralmente só as crianzas con gran interese no canto acabarán ficando, tanto aquelas que mostran máis habilidade como aquelas que semellan non seren tan competentes. A pregunta de investigación para esta terceira dimensión axudoume a definir unha relación de principios sobre os que establecer a filosofía dun proxecto de educación vocal e canto dende a dobre perspectiva da innovación e da equidade. Esta concrétase como segue:

3. Cales poderían ser as bases psicopedagóxicas dunha educación vocal e do canto inclusiva, innovadora, e equitativa?

Para dar resposta a esta pregunta, puxen en funcionamento unha investigación-acción coa finalidade de experimentar o proceso de transferibilidade de prácticas e de facer unha intervención co fin de mellorar prácticas docentes. O obxectivo principal foi deseñar, implementar, e avaliar un modelo de investigación-acción para tornar o acceso á educación vocal e do canto máis innovador e inclusivo dende a perspectiva da educación para a saúde, onde as medidas de hixiene e coidado vocal xogaron un rol central, para cuxa abordaxe creouse un conto didáctico dixital. Neste proxecto implicáronse catro persoas adultas: a

mestra de música da escola (cuxa especialización é o piano, e non o canto ou a voz), un asesor vocal e de canto (o especialista de canto e de adestramento auditivo da Universidade de Santiago de Compostela), unha profesora de canto (cuxo rol principal foi individualizar os procesos de ensino-aprendizaxe), e eu mesma (como docente do grupo vocal infantil). Esta experiencia consistiu nun obradoiro de educación vocal e canto extraescolar para alumnado de primaria que se desenvolvía todas as semanas nunha sesión dunha hora de duración. Todas as sesións foron en primeiro lugar deseñadas, validadas polo asesor, implementadas, avaliadas, e redeseñadas por min mesma, co fin de incluír propostas de mellora detectadas na avaliación.

Neste proceso, a reflexividade e a reflexión sobre a propia práctica profesional foron os compoñentes principais. Os contidos e a metodoloxía seguiron a lóxica da técnica vocal, o que implica: o traballo do corpo e da mente (con especial foco nos exercicios de relaxación e de respiración), o traballo da fonación (con vocalizacións e co fomento da exploración vocal), e o traballo do repertorio (que foi escollido democraticamente entre o asesor e o propio alumnado). O obradoiro desenvolveuse na aula de música da escola, coa miña presenza e a da mestra de música, que se beneficiou desta formación in situ, con oportunidades de pór en práctica o que estaba a aprender en tempo real. Mentres a sesión se desenvolvía, as crianzas recibían *feedback* e *feedforward* individualizado en grupos de tres e durante uns 10 minutos nunha aula que se atopaba ao lado da de música. Este traballo foi asumido pola profesora de canto, e consistiu en guiar ao alumnado principalmente sobre a súa postura corporal, a respiración, a emisión vocal, e o adestramento auditivo.

Co propósito de ofrecer unhas directrices que puidesen inspirar a formación do profesorado, e de visibilizar e facer accesibles algúns exemplos de boas prácticas, os **obxectivos xerais** desta tese concretáronse en:

- Descubrir, documentar, analizar, e facer visible a práctica docente de profesorado “exemplo de boas prácticas” na didáctica da educación vocal e do canto na infancia en países onde se desenvolven programas nacionais de canto.
- Establecer as bases psicopedagógicas dun proxecto de educación vocal e do canto para crianzas de corte inclusivo, innovador, e equitativo.

Estes obxectivos foron acadados grazas á clasificación e definición das crenzas, estrutura, metodoloxía, e contidos seguidos polo profesorado observado nas súas clases; analizando a xestión dos programas nacionais de canto; estudando o proceso de transferibilidade de boas prácticas, e escribindo un protocolo-guía de boas prácticas para a didáctica da voz cantada e da educación vocal na infancia dende a perspectiva da innovación, da equidade, e da inclusión, para abarcar a todo o alumnado. Deste modo os obxectivos principais aséntanse nos **obxectivos específicos**:

- Coñecer, clasificar, e definir a estrutura, metodoloxía, e contidos seguidos polo profesorado “exemplo de boas prácticas” dos dous estudos de caso nas súas clases, así como as singularidades da súa traxectoria e pensamento docente.
- Elaborar un protocolo-guía de boas prácticas para a didáctica da voz cantada na infancia.
 - Analizar as bases dos programas nacionais de canto de Arxentina e Inglaterra.
 - Estudar os procesos de transferencia de boas prácticas.
 - Deseñar, implementar, e avaliar un proxecto piloto sobre educación vocal e do canto nun colexio de educación infantil e primaria en Santiago de Compostela, a modo de transferencia e adaptación de boas prácticas.

Debido ás singularidades deste estudo, e en harmonía co marco teórico, optamos por un **deseño cualitativo emerxente** sen hipóteses iniciais. Esta investigación pode ser situada entre o paradigma interpretativo (a través do estudo de casos), e o paradigma sociocrítico (a través da investigación-acción), xa que o proxecto piloto probou a súa operatividade, o que significa que a ausencia de máis experiencias como esta débese á falta de vontade política. A investigación completa foi un proceso de captura de coñecemento, que comezou pola identificación e recollida das prácticas, para despois seren compartidas e aplicadas. Estes dous últimos pasos atopan o seu desenvolvemento real na investigación-acción.

As **técnicas de recollida de datos** para este estudo foron: a observación, a entrevista, e a revisión documental; e os instrumentos usados foron: eu (como investigadora que interpreta os datos apañados); o diario de campo e as notas, os arquivos de vídeo, audio, e fotografía; dúas entrevistas semiestruturadas (unha para o profesorado e outra para o persoal do *British Council*), e dous modelos de informe para analizar as prácticas. Cómpre salientar que o esquema xeral das entrevistas e os modelos de informe foron recuperados dun proxecto de investigación no que participei chamado: “Deseño curricular e boas prácticas na educación infantil: unha visión internacional, multicultural e interdisciplinar”, financiado polo Ministerio de Economía e Competitividade español.

Para lograr os obxectivos anteriormente expostos, a investigación organizouse en seis **fases**:

1. Xaneiro-Agosto 2014: comecei coa revisión da literatura, e delimitei as estancias de investigación e o primeiro borrador das fases de investigación. Realicei tamén unha estadía de investigación en Brno (República Checa) para familiarizarme cos instrumentos do proxecto de investigación anteriormente mencionado, como fase piloto para a miña investigación, e finalicei a tesina ou Memoria para a Colación do Grao de Licenciada en Psicopedagogía.
2. Setembro 2014-Xuño 2016: estableceuse o plan de traballo, organizáronse as bases teóricas, e foron realizadas as dúas estadias de investigación en Arxentina e en Inglaterra para facer a recollida de datos, concluindo así coa captura das boas prácticas. Ademais, comecei a transcribir os datos e a escribir o marco teórico.
3. Xullo-Novembro 2016: continuei realizando as transcricións tanto das observacións como das entrevistas, e viaxei a Brasil para estudar algunhas iniciativas de educación musical dende o punto de vista da equidade.
4. Decembro 2016-Xuño 2017: deseñei e implementei o proxecto piloto “[Voces Ledas](#)”, continuei coas transcricións, e iniciei a análise de datos.
5. Xullo 2017-Xuño 2018: rematei as transcricións e as análises, redactei os estudos de caso, e establecín as bases psicopedagógicas de “[Voces Ledas](#)”.
6. Xullo 2018-Setembro 2019: escribín a interpretación dos resultados e as conclusións. Tamén preparei e editei o informe final da investigación.

Conclusións

Organicei as conclusións de acordo coa orde das preguntas de investigación expostas anteriormente. As conclusións número 1 a 6 resumen as respostas ás preguntas de investigación, sendo o resto conclusións máis xerais.

1. A educación vocal e do canto estivo sempre presente ao longo da historia da educación, o que acontece é que tradicionalmente encadrouse na educación musical. Pero a educación vocal e do canto transcende os contidos musicais e as horas dedicadas á música no currículo escolar. Por iso, podemos dicir que a educación vocal e do canto é un ámbito recente dentro da educación para a saúde como ámbito xeneralista e transversal que é posible abordar dende escenarios educativos como as escolas de infantil e primaria (en infantil, especialmente

dende a área que o currículo galego denomina “Linguaxes: comunicación e representación” e dende a área de “Coñecemento de si mesma e autonomía persoal”; e en primaria dende as áreas lingüísticas, a educación artística, e as ciencias da natureza).

2. Sempre que a lóxica científica da técnica vocal sexa o eixo vertebrador da planificación estrutural e da formación educativa neste campo, a educación vocal e do canto contribuirá a beneficiar a saúde das persoas que a practiquen a nivel físico, psíquico-emocional, social, musical, e educativo.

3. As boas prácticas en educación vocal e do canto tenden a darse en contextos culturais e institucionais que as promoven, financian, e recoñecen, axudando ao reforzamento de vínculos co contexto social e cultural da institución na que se dan. A grandes liñas, as características das boas prácticas docentes estudadas céntranse no coidado da saúde vocal do alumnado, na asistencia regular deste ás sesións, na creación de ambientes de aprendizaxe onde prime a lóxica da técnica vocal e a cohesión grupal, no establecemento dunha dinámica de traballo que facilite o progreso, e na creación de relacións inter- e intrainstitucionais para o enriquecemento das vivencias educativas. Os puntos fortes destas son principalmente o favorecemento simultáneo do desenvolvemento de diferentes competencias tanto no profesorado como no alumnado, a innovación na achega á educación vocal e do canto na infancia, e a calidade das experiencias musicais desenvoltas; mentres que os puntos febles apuntan ao pouco control externo que se fai sobre a práctica diaria e á escasa visibilidade das prácticas, o que implica un baixo potencial de transferibilidade destas a outros contextos.

4. As boas prácticas na educación vocal e do canto na infancia defínense arredor de ao menos tres elementos: as crenzas e concepcións do profesorado sobre o sentido da educación vocal e do canto nesta etapa vital, a formación docente neste eido, e a actuación práctica do profesorado nas aulas.

4.1. A didáctica da educación vocal e do canto na infancia está condicionada e rexida polas ideas e crenzas que o profesorado que practica ten sobre a infancia, a educación, e o canto, así como pola súa formación.

4.1.1. Nesta investigación concluímos que as docentes exemplo de boas prácticas posúen un repertorio elaborado de crenzas e ideas sobre o ensino e o sentido da educación vocal e do canto na infancia que se axusta ás realidades nas que exercen, sendo posible representalo a través de relacións de crenzas e prácticas, e crenzas entre si. A análise das crenzas docentes das profesoras participantes no estudo lévanos a expor que urxe a creación de plans co fin de desenvolver un maior compromiso social e educativo para coas artes, que inclúan experiencias de máis calidade, e especialmente prácticas de canto grupal que respondan aos factores de innovación e de equidade, para cuxo cometido o perfil docente debe contar con formación músico-vocal e psicopedagóxica.

4.1.2. A formación e a traxectoria das docentes exemplo de boas prácticas non responde a un padrón semellante, polo que é posible atopar bos exemplos docentes en profesionais con perfís profesionais diversos. Con todo, e aínda téndose formado en diferentes épocas vitais, as profesoras deste estudo concordan en que a formación inicial das diversas titulacións oficiais que dan paso á docencia non é suficiente para exercer. Este é o móbil polo que salientan que é necesario apoiarse sempre en formación complementaria ao longo da vida e en comunidades de práctica.

4.2. As boas prácticas na formación vocal e do canto do profesorado de educación infantil e primaria descompóñense en tres ámbitos de traballo divididos en dúas fases por situarse, congruentemente, fundamentadas na lóxica da técnica vocal: a Fase 1 (na que se inclúe o ámbito Corpo e Mente e o ámbito Fonación), e a Fase 2 (que responde ao ámbito Repertorio). A formación deste colectivo debera ofrecer tempos formativos con crianzas e en ausencia delas. Deste xeito, o profesorado debera vivenciar a formación con

crianzas, en calidade de alumnado e facendo parte do grupo xeral, así como debera poder gozar de momentos de formación a soas con persoal capacitador dun mínimo de tres especialidades básicas para a dinamización da educación vocal e do canto en grupo: dirección coral, técnica vocal, e linguaxe musical. Resulta óptimo que se poida tamén dispor dun coro piloto de crianzas real para a práctica in situ baixo a guía de persoal capacitador. As “cuestións docentes” son as actividades máis comúns na formación exclusiva e sen crianzas, sendo as reflexións teóricas ou teórico-prácticas o tipo de actividades máis recorridas.

4.3. Alén das crenzas e da formación docente, a actuación práctica do profesorado nas aulas tamén define as boas prácticas na didáctica da educación vocal e do canto na infancia, a cal é posible describir en función das actividades formuladas e implementadas. Estas actividades -todas elas baseadas na lóxica da técnica vocal- agrúpanse en ámbitos de traballo que se suceden en dúas fases, cuxo peso pode diferir dunha sesión a outra en función da planificación e das necesidades que van xurdindo sobre a marcha no desenvolvemento dunha sesión. A fase preparatoria ou de quecemento é a Fase 1, á que se lle dedica entre o 13 e o 34% da duración total da clase. Dentro dela diferéncianse dous ámbitos. O primeiro é o ámbito Corpo e Mente, no que se distinguen actividades de estirada corporal, de disposición corporal, de relaxación, e de respiración; cuxos exercicios adoitan ocupar entre o 1 e o 10% do total da sesión. O segundo é o ámbito Fonación, no que se engloban basicamente actividades de quecemento vocal xeral ou concreto -no que se diferencia entre exploración vocal, interacción vocal, e vocalizo-, e o adestramento auditivo-vocal. Os exercicios deste ámbito soen cubrir entre o 6 e o 24% da duración xeral da aula. A Fase 2 diríxese ao traballo sobre composicións concretas e correspóndese ao ámbito Repertorio, no que as cancións son as actividades máis comúns. A esta fase e ámbito dedícaselle entre o 37 e o 63% do total da sesión. Nas aulas de educación vocal e do canto exemplo de boas prácticas existen tamén dous ámbitos de traballo non ligados directamente co canto e co exercicio vocal. Estes son o ámbito Outras Actividades e o ámbito Outros Tempos. No primeiro desenvólvense actividades educativas e/ou formativas cuxo obxectivo central non é o traballo vocal (como asuntos vinculados á organización da propia sesión, a realización de dinámicas de grupo, tempos para o desenvolvemento da competencia do saber ser e do saber estar -ao que se lle chamou “disciplina coral”-, e actividades de linguaxe corporal e de linguaxe musical). A este ámbito dedícaselle entre o 4 e o 9% da duración completa da aula. E no segundo, englobábase as actividades non estruturadas e non vencelladas abertamente coa formación intencional, como o comezo das aulas e os descansos e microdescansos que se dan nelas. Este último ámbito soe ocupar entre o 9 e o 30% da duración total das sesións, alta disparidade cuxa explicación reside na extensión das clases. Deste modo, a duración dunha sesión é directamente proporcional ao peso outorgado ao ámbito Outros Tempos, o que quere dicir que canto máis dure unha aula, maior proporción da duración global desta ocupará tal ámbito. En todo caso, o sumatorio conxunto da Fase 1 e da Fase 2 (fases que reúnen os ámbitos de traballo directo da lóxica da técnica vocal e da voz cantada) áchase entre o 65 e o 82% do tempo absoluto de cada aula, en boa lóxica coa tipoloxía de prácticas que estamos a estudar.

5. Os trazos psicopedagóxicos e organizativos que deben primar na xestión eficaz de programas nacionais de canto fíanse arredor de tres fases: a análise contextual (na que se estudan as características do lugar onde se pretende pór en marcha o programa); o deseño do programa (na que se concretan os obxectivos, o plan de coordinación e formación do persoal, e as estratexias que nos permitirán manter os principios, entre outras); e a concreción das prácticas (na que se pon a proba o deseño do programa, procurando sempre comezar cunha experiencia piloto que nos permita detectar as fortalezas e as debilidades da proposta, co fin

de poder melloralas). Cobra moita importancia en todo o proceso a contextualización, para que as accións vencelladas (como a elaboración de materiais didácticos ou o desenvolvemento dos plans de avaliación) sexan o máis realistas posible, co fin de satisfacer as necesidades detectadas previamente.

6. As bases psicopedagóxicas dun proxecto de educación vocal e canto abandeirado polos elementos de innovación e equidade e situado na Galiza (como Voces Ledas), poderían artellarse arredor de dous factores educativos transversais que, ao noso xuízo, non deberan faltar: o uso da lingua galega como vehículo comunicativo principal, e os alicerces feministas como marco das accións. Os principios educativos deste proxecto, extensibles a calquera proposta que comparta os nosos ideais, teñen que ver co foco nos procesos de ensino-aprendizaxe -que deberan tender á autotelia-, coa exploración da lóxica da técnica vocal saudable e innovadora, co carácter aberto e sen probas de acceso, coa presenza de dúas docentes actuando simultaneamente para permitir a atención individualizada á par que a grupal, e coa creación de oportunidades de formación e seguimento docente in situ e de comunidades de práctica para a formación permanente.

7. Faise necesaria a creación de conxunturas e estruturas de acceso á educación vocal e do canto que se deban á innovación (respondendo a factores educativos) e á equidade (respondendo a factores sociais), como forma innovadora de promover a educación para a saúde na infancia. Os argumentos que soportan esta conclusión alicérganse na desigualdade existente na provisión da educación musical e no acceso a unha educación vocal e do canto innovadora e equitativa, e no feito de que todas as crianzas -con independencia dos contextos socioeconómicos aos que pertencen- deberan ter oportunidades de aprender a tocar un instrumento musical, de facer música con outras persoas, e de aprender a cantar en ambientes educativos de calidade, procurando un impacto positivo nas súas comunidades.

8. A teor do statu quo da cuestión formativa e dos problemas de saúde do profesorado e do alumnado en vinculación á voz, débese revisar:

8.1. A formación docente inicial, na que se fai inmanentemente imperativa a consideración dunha formación vocal de base para impartir aulas, independentemente da especialidade curricular ou temática. O profesorado de infantil e primaria na Galiza non conta cunha formación suficiente para abordar os contidos que entrañan a voz e o canto, problema estrutural que debera ser atallado na formación inicial.

8.2. A diversificación da formación continua. Dado o seu potencial para o crecemento profesional, a creación e o impulso de comunidades de práctica como elemento de apoio no desenvolvemento de destrezas e de liderado entre as persoas que se dedican á educación en xeral e á musical e vocal en particular faise absolutamente indispensable, ao igual que o reforzamento da idea de traballar en rede para a innovación local, dentro dun marco de roles centrais e de extensión que permitan a consistencia da provisión e igualdade de oportunidades para todas as crianzas. Malia que se deba partir da escola por seren esta o primeiro contacto coa música que adoitan ter as crianzas, debemos recoñecer que os centros educativos non poden facelo todo con respecto á educación musical. É por iso que facemos sobresaír a necesidade de construír unha infraestrutura educativa e musical coa creación de comunidades locais, onde tales redes se vexan fortalecidas e onde se establezan maiores oportunidades para o acceso á educación vocal e do canto por parte da sociedade.